

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 330.11 (111.8; 342.3; 85)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.4.13>

Огневий Володимир Васильович

Черкаси, Україна

orcid.org/0009-0004-0895-4156

СУЧАСНА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КРИЗА В КОНТЕКСТІ ЗБОЮ ФОРМАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Актуальність проблеми. Сучасні відцентрові процеси деглобалізації все більше вселяють тривогу. Бо багатополярний світ уже двічі спричиняв світові війни. Чи є глобальний апокаліпсис фатальною неминучістю? – Сумнівно. Адже інтеграційні процеси в економіці об'єктивно визначають магістральний вектор соціального прогресу у напрямі формування моноцілосного світу, який апріорі виключає вірогідність військових конфліктів. На цьому тлі російська агресія проти України та формування навколо цієї драми двох полюсів світового протистояння – вісі авторитарного зла з однієї сторони, і світової демократії з іншої – сприймається як цивілізаційна аномалія: глобальний конфлікт авторитарного імперіалізму з демократичною глобалізацією, тиранії зі свободою, минулого з майбутнім. В основі цього конфлікту не просто випадкові агресивно-експансивні примхи авторитарів, а збій формаційної еволюції – несумісність базису і надбудови: економічний базис у глобальному просторі наразі переважно модерно-капіталістичний, а державно-політична надбудова подекуди ще лишається авторитарно-архаїчна – мутований пережиток феодального середньовіччя. Ось де первопричина тривалої череди свідомо спровокованих авторитарними глобальними катаклізмів, починаючи від Першої світової війни, – відчайдушна протидія агонізуючого авторитаризму світовим інтеграційним процесам, що розмивають економічне підґрунтя авторитарних режимів, несучи їм неминучу кончину.

Мета статті – дати та довести до світової спільноти розуміння глибинної суті цивілізаційного розвитку в напрямі формування моноцілісної у глобальному просторі людської мегаспільноти, показавши на цьому тлі антиприродну сутність сучасного авторитаризму з його агонізуючими потугами самопорятунку методами військової протидії глобалізаційним процесам. Саме під таким кутом зору варто розглядати намагання мафіозно-авторитарної РФ військовими засобами вирвати Україну зі світових інтеграційних процесів, примусово втягнувши її у склад своєї агонізуючої авторитарно-імперії.

Метод дослідження: матеріалістичний підхід до аналізу соціальної еволюції, включаючи стан нашого сьогодення, – метод історичного матеріалізму.

Новизна дослідження. Вперше використано марксистський метод матеріалістичного розуміння історичних процесів на користь капіталістичної лібералізації і торжества демократичної глобалізації.

Результат дослідження. Виявлено першопричину сучасної цивілізаційної кризи – збій формаційної еволюції: несумісність у глобальному просторі модерно-капіталістичного базису із залишками архаїчної надбудови в особі авторитарних режимів Росії та її сателітів як мутованого пережитку феодального середньовіччя.

Ключові слова: історичний матеріалізм, формаційна концепція, соціальна еволюція, економічна інтеграція, демократична глобалізація.

Вступ. Віроломна агресія РФ проти України є прояв глибинної цивілізаційної кризи сучасності, що стала наслідком збою формаційної еволюції глобального соціуму. Причина цього – двічі мутований пережиток дикого середньовіччя в особі сучасного авторитаризму, такий собі

«динозавр» феодального минулого, який дожив, на жаль, до наших днів. Цей автократичний мутант ось уже більш як століття, починаючи з колоніально-імперської лихоманки на рубежі XIX–XX століть, спотворює формаційну еволюцію, згвалтувавши її двома світовими війнами і загрожуючи третьою... Сто років, як авторитаризм тероризує людство своїми імперськими амбіціями, всіляко перешкоджаючи згубним для нього доцентровим тенденціям глобалізаційних процесів. Замість моноцілісного (не однополярного «*Rex Americana*», а саме моноцілісного) світу, ми наразі маємо світ багатополлярний, в якому жодна глобальна проблема не може бути вирішена, починаючи від економічних і аж... до екологічних. За аномальних умов деглобалізації і геоекономічної фрагментації навіть найкращі макроекономічні програми та методи їх реалізації не в змозі впоратися з нагальними на сьогодні проблемами. Бо, якщо почати їх вирішувати правильно (наприклад, долати астрономічний державний борг за рахунок скорочення бюджетних видатків, а не чергових державних запозичень), тут же «виринають» інші проблеми, ще серйозніші, аж до найгостріших соціально-економічних, соціально-політичних та військово-політичних.

Аби зрозуміти глибинні витoki і природу сучасної цивілізаційної аномалії, слід (без емоцій, неупереджено) звернути увагу на марксистську методологію матеріалістичного трактування історичних процесів. Оскільки Маркс, при всіх його світоглядних недоліках, ближче за інших наблизився до дійсного усвідомлення суті соціальної еволюції, заклавши в її основу матеріалістичний чинник – об'єктивний процес економічного прогресу з урахуванням, насамперед, розвитку продуктивних сил. Інша річ, що ставши на шлях матеріалістичного розуміння історії, Маркс відразу (не встигнувши до кінця пройти цей шлях пізнання) вдався до сугестації волюнтаристських настроїв у масовій свідомості: пристрасно закликав пролетаріат, образно кажучи, «якомога вище закачати рукави» задля ґрунтовної перебудови людського суспільства «шляхом насильницького повалення існуючого суспільного устрою»[1], нехтуючи об'єктивними законами соціальної еволюції, безцеремонно порушуючи їх. Але це вже на його совісті. Теоретичні напрацювання Маркса, тим не менш, заслуговують на увагу. І нам слід на них зосередитись, аби зрозуміти суть сучасних процесів.

Мета та завдання. Базуючись на світоглядних засадах матеріалістичного розуміння історії, дати цілісну картину сучасного цивілізаційного розвитку задля усвідомлення проблем, що стоять перед ним, та визначення шляхів їх подолання. Ідеться, передусім, про згубну тенденцію деглобалізації та геоекономічної фрагментації у сучасному світі. Чи відповідають зазначені процеси магістральному вектору соціальної еволюції, відбуваються вони в руслі природного розвитку глобального соціуму чи всупереч йому? Ці питання потребують відповіді. Визначення витоків деглобалізаційних явищ, їх рушійних сил та загроз, які вони становлять, – такою є мета дослідження.

Методи дослідження. Авторство концепції історичного матеріалізму належить Марксу. У цьому безперечна заслуга класика, якщо не брати до уваги його абсурдну ідею «наукового комунізму». Марксистські фантазії «царства свободи світлого комуністичного майбуття всього людства», однак, поза межами даної проблематики. У фокусі нашої уваги процес еволюції економічних відносин з відповідною державно-політичною надбудовою у ході розвитку продуктивних сил. Саме цей чинник визначає магістральний вектор соціального прогресу: історичний поступ від однієї суспільно-економічної формації до іншої у певній послідовності. Теоретична спадщина Маркса, однак, страждає певними прогалинами, що вкрай спотворює розуміння стадійної еволюції суспільства. Враховуючи вади формаційного підходу до розуміння історичних процесів, слід, передусім, усунути його концептуальні недоліки.

Насамперед, про базові категорії формаційної концепції:

1. *Продуктивні сили* – спільнота людей (соціум) із знаряддями праці у своєму розпорядженні та іншими засобами виробництва.

2. *Виробничі відносини* – система економічних відносин (вона ж бо *економічний базис*) з певною формою власності на засоби виробництва в їх основі та формою залучення робочої сили до праці власниками таких засобів.

3. *Надбудова* – державно-політичний устрій.

Відповідно до формаційної концепції, рівень розвитку продуктивних сил визначає систему економічних відносин, а ті, як базис, формують відповідну надбудову державно-політичної влади, головним призначенням якої є збереження існуючої системи суспільних відносин у своїй цілісності як суспільно-економічної формації. Ключовим чинником соціальної еволюції є розвиток продуктивних сил. Що він собою являє?

Перш за все, слід уточнити: продуктивні сили не просто примітивний набір складових елементів – людських особистостей плюс засоби виробництва, а саме певна на кожному історичному етапі трудова згуртованість людей у матеріальній сфері своєї діяльності. При цьому засоби виробництва ніяк не сила. Продуктивна сила це людина (що орудує засобами виробництва) – виробник матеріальних благ. І не стільки руки/ноги людини, а її голова. А в голові два компоненти: інтелект і мотивація. Враховуючи, що людина є особистість соціальна, то йдеться про людську спільноту з її інтелектуальним рівнем та мотивацією до праці. Тобто *колективний інтелект і мотивація* – суть продуктивної сили суспільства. Фіксація цього постулату є перший крок до усунення прогалин традиційної версії формаційної концепції суспільного розвитку.

Отже, продуктивні сили є певна спільнота людей – соціум – зі своїм інтелектуальним потенціалом, мотивацією до праці та, звичайно, засобами виробництва у своїх руках. Питання: що є найсуттєвіше в еволюції такої спільноти? Передусім, звертає на себе увагу історична трансформація інтеграційної архітектури соціуму: від роз'єднаних родоплемінних общин з їх вкрай примітивними засобами виробництва в прадавні часи, до... нині спрямованого у майбутнє формування глобал-соціального моноліту на базі високотехнологічного виробництва. У наявності інтеграція продуктивних сил, що визначається рівнем технічної оснащеності виробничих потужностей: який технічний рівень знарядь праці – така, відповідно, ступінь згуртованості людей у виробництві матеріальних благ. Чим вище технічний рівень – тим ширша і тісніша згуртованість соціуму. Одна справа – дерев'яна соха, яку землероб може виготовити самостійно і господарювати відокремлено; зовсім інша справа – сучасна сільгосптехніка, виготовлення якої потребує залучення сотень тисяч трудівників добувної та обробної промисловості. Але не сам по собі технічний рівень засобів виробництва визначає інтеграційну тенденцію розвитку, а людський інтелект, що їх створює. Відтак в основі інтеграційного процесу інтелектуалізація людської спільноти, яка, щодалі удосконалюючи знаряддя праці і технологію виробництва, вимагає дедалі ширшого та тіснішого об'єднання трудових зусиль членів суспільства у сфері матеріального виробництва. Тобто розвиток продуктивних сил – це, насамперед, їх інтелектуалізація. Інтелектуалізація продуктивних сил диктує потребу їх інтеграції.

Спільність людей у сфері матеріального виробництва, як бачимо, має тенденцію до посилення. Така тенденція розвивається як вшир – територіально, так і углиб – безпосереднє кооперування праці, з одного боку, і суспільний поділ праці, – з іншого. Саме на ґрунті загальної у суспільному просторі інтеграції продуктивних сил виник ринок з його товарно-грошовим обігом та поява і стрімке зростання корпоративно-виробничих об'єднань – галузевих пірамід, на вершині яких виробник кінцевого продукту, а під ним конусоподібна структура постачальників засобів виробництва: знарядь праці, сировинних і енергетичних ресурсів. Як результат – втягування все нових регіонів у ринок, що розвивається аж до його повної глобалізації, і корпоративне об'єднання трудівників у ході концентрації виробництва аж до утворення сучасних наднаціональних компаній. В наявності зростаюче протягом історії згуртування складових елементів продуктивних сил – виробників матеріальних благ у спільність, що дедалі більше розширюється і посилюється на ґрунті постійно вдосконалюваних засобів і технології виробництва. Такою є інтеграція продуктивних сил.

Таким чином, продуктивні сили, перебуваючи в процесі інтеграції, неухильно кожен раз піднімаються на все вищий рівень згуртованості людей у сфері виробництва: від ізольованих первісних міні-общин в доісторичні часи до формування соціального глобал-моноліту у майбутньому. Згуртування продуктивних сил у світовий мега-моноліт є тенденція прогресуючого у глобальному просторі інтеграційного процесу. Цей процес протягом історії розвивається у два етапи.

Перший етап. – Тривалий процес розкладання розпорошених в географічному просторі общино-родоплемінних продуктивних сил на індивідуальні продуктивні сили – сукупність одноосібників, що орудують індивідуальними ручними засобами виробництва. Утворення величезної маси одноосібних господарств, переважно зайнятих натуральним виробництвом, подекуди вступаючи в епізодичний продуктообмін між собою. Свого фіналу цей процес, якщо брати європейську цивілізацію, досяг в епоху середньовіччя (в Росії деякі залишки общинного укладу збереглися аж до Столипінської реформи і навіть до більшовицької комуно-колективізації XX століття).

Другий етап. – Стрімкий процес згуртування розпорошеної маси індивідуальних продуктивних сил на базі технічної модернізації засобів виробництва шляхом поглиблення поділу праці (відтак бурхливого розвитку товарно-грошових відносин) та його кооперування (відповідно, – концентрація виробництва) у суспільні, по своїй суті, продуктивні сили. У такий спосіб, особливо в епоху НТП, відбувається процес дедалі прогресуючого згуртування соціуму як виробника матеріальних благ у напрямі формування глобал-монолітних продуктивних сил. Стартував процес з початком Промислової революції XVIII століття, продовжується понині і спрямований у майбутнє.

І процес розкладання самоізолюваних первісних общин на рихлу спільність індивідуальних господарств, і, тим більше, подальший процес згуртування розпорошеної маси індивідуальних господарств у ході укрупнення виробництва та поглиблення поділу праці в єдину систему місцевого, національного, регіонального, глобального господарства має в своїй основі інтеграцію продуктивних сил. У процесі інтеграції продуктивні сили перетворюються з общинних в індивідуальні і, далі, із індивідуальних у суспільні. В наявності історична у глобальному просторі інтеграційна послідовність общинної, індивідуальної та суспільної архітектури соціуму.

Отже, інтеграція продуктивних сил об'єктивно спрямована у чітко визначеному напрямі, має певний алгоритм свого поступу: від територіально розпорошених родових общин на зорі людства до розгалуженої спільноти одноосібно господарюючих суб'єктів, а далі, шляхом згуртування цих суб'єктів у процесі зростаючого товарообіміну та укрупнення виробництва, в напрямі глобальної мегаспільноти – гіперінтегрованого глобал-соціального моноліту у майбутньому. Даний алгоритм згуртування людської спільноти в матеріальній сфері своєї діяльності є *інтеграційна характеристика продуктивних сил*, що має певну цілеспрямованість свого розвитку. Ось саме ця «інтеграційна характеристика» і формує стадійну конфігурацію соціальної еволюції, історичний поступ розвитку від однієї суспільно-економічної формації до іншої у певній послідовності. *Ступінь згуртованості людей у виробництві визначає характер їх економічних відносин* – суть інтеграційної версії формаційної теорії суспільного розвитку, основний концепт її реінкарнації. На ньому ґрунтується авторська методика дослідження.

Яким чином *інтеграційна характеристика продуктивних сил* формує систему економічних відносин у суспільстві та відповідну державно-політичну надбудову, відтак – суспільно-економічну формацію?

Результати дослідження. Інстинкт боротьби за виживання органічно притаманний людській натурі, і він притаманний їй від самого початку існування людства, з часів печерної людини. Головною спрямованістю боротьби за виживання споконвіку була, насамперед, територіальна експансія – боротьба за землю, за місце під сонцем. Тобто – приватизація життєво важливих ресурсів. Щойно вимушена згуртованість первісної родової общини перестає бути неодмінною умовою її злиденного виживання, вона відразу ж розпадається на індивідуально-господарські суб'єкти (сім'ї) з приватною власністю на засоби виробництва[2]. Щоправда, у двох різновидах такої власності:

а) природно (економічно) набута приватна власність на засоби виробництва – підспудно існуюча;

б) примусово (позаекономічно) узурпована приватна власність на засоби виробництва – домінуюча.

Друга, примусово роздобута приватна власність (узурпована власність на землю, живність, будівлі, знаряддя праці, сировинні ресурси тощо), повністю пригнічуючи першу, загнавши її

в інкубаційний стан, безроздільно домінувала декілька тисячоліть, аж до Нових часів кінця вісімнадцятого століття. Маючи позаекономічні витoki походження, ця власність, аби відбутися, даючи її власникам матеріальну віддачу, вимагала примусового залучення робочої сили в цілях трудової експлуатації. У різних цивілізаціях таке залучення здійснювалося у найжорстокіших формах по-різному. Проте (для європейської цивілізації, принаймні) характерним було деяке послаблення методів примусу в ході історичного поступу, починаючи з античних часів до середньовіччя: від рабства до кріпацтва. В додаток до цього мало місце поступове обмеження узурпованої власності, аж до звуження такої, переважно, до права на земельні володіння – феодеу. Відповідно мали місце спочатку рабовласницька, потім феодална суспільно-економічні формації. Як проміжна ланка – колонат у часи занепаду Римської імперії: рабовласництво в імперії з великою вірогідністю еволюціонувало б у ринковий феодалізм і кріпосницьку мануфактуру, а згодом, можливо, у капіталізм (за умов промислового перевороту), якби на той час не відбувся грандіозний збій формаційної еволюції – нашествя варварів і велике переселення народів, що призвело до цивілізаційного провалу Європи у морок середньовіччя на ціле тисячоліття, аж до початку епохи Відродження. Тим не менш, послідовність пом'якшувальних форм експлуатації є незаперечний факт, і він пояснюється поступовим посиленням взаємної згуртованості людей у виробництві через розвиток, нехай мляво, але інтеграційних процесів на тому етапі. Сама по собі економічна інтеграція означає зростаючу взаємопов'язаність людей у виробничих процесах, відтак зростаючу їх залежність від засобів виробництва, які завжди мають суспільне відношення, попри те, що знаходяться у приватних руках. В міру посилення економічної залежності експлуатованих від власників основних засобів виробництва відповідно послаблювалися методи насильницько-правового підпорядкування експлуатованих експлуататорами. – Рабство змінилось закріпаченням. Необхідність крайніх форм примусу поступово відпадала.

А як же державно-політична надбудова в цю епоху?

Позаекономічна узурпація природних ресурсів і засобів виробництва, насильницьке поневолення експлуатованих та примусове утримування їх у рабстві і кріпацтві, врешті-решт, силове придушення соціального збурення пригноблених вимагали авторитарної системи правління. З моменту розпаду первісної общини і аж до Великої французької революції авторитаризм – спочатку рабовласницький, потім феодалний – лютував скрізь і всюди без жодного винятку. Принцип територіальної експансії був домінуючою умовою економічного виживання автократичних структур існуючих на той час формацій: виживав той, хто домагався кращих успіхів у захопленні земельних просторів з якомога більшою чисельністю вірогідних. Звідси нескінченні війни за переділ територій, боротьба за земельні, людські та природні ресурси, що в античні часи, що в середньовіччі. *Авторитаризм і війна – нероздільні.*

Об'єктивний процес соціальної еволюції, однак, невблаганний. Розвиток ринку на тлі суспільного поділу праці в ході невинної інтеграції продуктивних сил, з огляду на технічний прогрес, та перетворення натурального виробництва у дрібнотоварне в часи пізнього середньовіччя докорінно змінює мотивацію боротьби за виживання. Принцип територіальної експансії та насильницької узурпації і позаекономічного примноження приватної власності шляхом примусової експлуатації починає поступатися принципу трудового (економічного) нагромадження приватної власності. Відтепер кращі шанси економічно вижити набуває той, хто спроможний виготовити якомога більший додатковий продукт і максимальну частку його спрямувати у розширене відтворення виробництва. А тут потрібні не сила та агресія, а інтелект і праця. Економічно набута приватна власність індивідуальних товаровиробників, яка тисячоліттями перебувала у пригніченому інкубаційному стані, в ринкових умовах починає поступово «прокидатися» після багатовікової сплячки. Дрібнотоварне виробництво дедалі більше кооперується, все частіше переростаючи у мануфактурне виробництво з використанням спочатку примусової, а згодом вільнонайманої праці. Відповідно трансформується соціальна структура суспільства. «З кріпаків середньовіччя вийшло вільне населення перших міст; з цього стану городян розвинулися перші елементи буржуазії» [1].

Промислова революція другої половини XVIII століття як, інтелектуальний прорив у розвитку продуктивних сил, остаточно пробуджує дрібнотоварне виробництво. Дотепер підспудно

існуюча індивідуально-нажита власність приватних товаровиробників, стрімко нарощуючись, набирає дедалі більшої сили, виривається з пут феодально-узурпованої власності і перевершує її... Нестримний потяг до нагромадження капіталу (ціною рекапіталізації прибутку), як єдино можливому способу економічного виживання, немов на дріжджах вирощує приватнокапіталістичну власність. «Буржуазія неспроможна існувати, не спричиняючи переворотів у засобах виробництва... Буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування створила більш численні та грандіозні продуктивні сили, аніж усі попередні покоління, разом узяті», – справедливо стверджував К. Маркс[1]. «Таємниця» грандіозного зростання масштабів товаровиробництва і, як наслідок, масованого самозростання капіталу криється у можливостях експлуатації найманої праці робітників, що відкрились з упровадженням у виробництво машинно-технічних засобів виробництва. Купуючи одиницю робочої сили найманого робітника, капіталіст експлуатує множинну працю умовних одиниць робочої сили цього робітника на машинному обладнанні, привласнюючи у такий спосіб дедалі більшу масу додаткової вартості. І чим досконаліше машинне виробництво, тим вища, по Марксу, норма експлуатації вільнонайманої праці (m/v), відповідно, вища норма підприємницького прибутку ($m/c+v$). Звідси органічно притаманне для капіталізму прагнення до технічної модернізації виробництва. Оскільки мотивацією капіталістичного бізнесу є несамовіта конкурентна боротьба за економічне виживання в ринкових умовах шляхом нагромадження капіталу, то, відповідно, якомога більша частка невпинно зростаючої додаткової вартості реінвестується у виробництво. Ось де витoki економічного дива, яке «створила буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування». А вслід за економічним дивом і соціальний прогрес: капіталізм остаточно руйнує позаекономічно-узурповану власність на землю, а разом з нею усуває кріпосну форму примусу до праці. Феодалізм поступається місцем капіталістичній системі економічних відносин, що базується на економічно набутій власності на засоби виробництва та експлуатації вільнонайманої праці. Ця економічна система розвивається донині.

Отже, що відбулося, яку трансформацію пережила соціальна еволюція?

«Менш ніж за сто років» відбувся наймасштабніший за всю історію людства соціальний переворот: позаекономічно узурпована приватна власність, що тисячоліттями з часів розпаду первісних общин паразитувала на ґрунті натурального виробництва, була витіснена економічно набутою приватною власністю, що стрімко проросла на ґрунті товарного виробництва; а примусова форма експлуатації поступилась вільнонайманій формі експлуатації. Глибинна причина того – процес інтеграції продуктивних сил, котрий, сформувавши ринок на базі суспільного поділу праці, призвів до перетворення натурального виробництва у товарне, в такий спосіб породивши капіталізм.

Що відбувається в цей час з надбудовою? – Революція. З історичної арени починають змідатися династичні монархії. Авторитаризм змінюється республіканською демократією, деспотія – свободою. Бо... Відтепер немає потреби в насильницькій узурпації засобів виробництва: накопичення капіталу шляхом експлуатації найманої праці та рекапіталізації додаткової вартості значно ефективніший спосіб примноження приватної власності, аніж примусова панщина та оброк (земельна рента). Відтепер немає потреби у насильницькому примусі до праці: товаровиробник, що розорився, сам прийде до капіталіста і запропонує свої робочі руки за винагороду часткою виробленого продукту у грошовому еквіваленті. Відтепер немає потреби у територіальній експансії, вона надто затратна: споряджати експедиційні корпуси, утримувати колоніальні адміністрації... – Навіщо? Якщо шляхом вільного товарообміну у тубільців можна придбати будь-що, особливо не заморочуючись їх внутрішніми проблемами. «Колонії, це – млинові жорна на нашій ший», – стверджував прем'єр-міністр найбільшої у світі Британської колоніальної імперії Б. Дізраелі в середині XIX століття[3].

Капіталізму не потрібні державні кордони. «Буржуазія швидким удосконаленням знарядь виробництва та полегшенням засобів сполучення залучає до цивілізації всі, навіть найбільш варварські, нації. Дешеві ціни її товарів – ось та важка артилерія, за допомогою якої вона руйнує всі китайські стіни і поборює ненависть варварів до іноземців», – писав Маркс[1]. Буржуазії

потрібен вільний «політ» капіталу в усі куточки Земної кулі у погоні за вищою нормою прибутку, туди, де на даний момент «відсоток» вищий: сьогодні тут, завтра там, післязавтра ще десь... «Потреба в постійному збуті продуктів гонить буржуазію по всій земній кулі. Усюди вона має впровадитися, всюди влаштуватися, всюди встановити зв'язки»[1]. Капітал спрямовується туди, де спокій і гарантія його недоторканості. Капіталізм не в захваті від міжнаціональної роз'єднаності і ворожнечі, бо вони перешкоджають світовій торгівлі та вільному розростанню за межі національних кордонів і «розповзанню» на увесь світ транснаціональних компаній. «Буржуазія шляхом експлуатації світового ринку зробила виробництво та споживання всіх країн космополітичним. На превеликий жаль реакціонерів вона вирвала з-під ніг промисловості національний ґрунт»[1]. У такий спосіб реакціонери позбавляються економічного підґрунтя узурпації влади. Відтепер навстіж відчиняються ворота для демократичної глобалізації. А в глобалізованому світі, за умов повсюдного торжества республіканської демократії, немає місця війнам на міждержавному рівні.

Водночас, певну еволюцію зазнає приватнокапіталістична власність. Концентрація виробництва на базі прогресуючої інтеграції продуктивних сил призводить, з однієї сторони, до централізації (монополізації) капіталістичної власності, щоправда, з одночасним фізичним відчуженням власників від їх же власних засобів виробництва: фабрик, заводів, рудників, пароплавів. А з іншої, – до своєрідної «дифузії» (поширення, розпорошення, розсіювання) цієї ж власності у суспільному середовищі з огляду на зростаюче акціонування бізнесу, що означає бодай формальне, але долучення простого люду до власності на засоби виробництва та реальний доступ до частки підприємницького прибутку. В наявності дві протилежно-зустрічні тенденції трансформаційного перетворення капіталістичної власності з дедалі зростаючою в перспективі перевагою другої тенденції над першою, відтак до своєрідного «розмивання» приватнокапіталістичної власності як такої. Приватна власність «розчиняється» в інтеграційному середовищі з огляду на фізичне відчуження власників від засобів виробництва та комерційне долучення до цих засобів пересічних громадян. Тобто відбувається процес поступового, по суті, усуспільнення власності на засоби виробництва в міру посилення концентрації виробництва, набуття ним суспільного характеру. Власність на засоби виробництва в такий спосіб приводиться у відповідність до суспільної сутності продуктивних сил, що формується в ході їх невинної інтеграції. – Чи не шлях до соціального прогресу?

Такими є об'єктивні тенденції соціальної еволюції на базі розвитку інтеграційних процесів в економіці. Які, здавалося б, обнадійливі перспективи на майбутнє...

На жаль, цивілізації не судилося пережити таку еволюцію.

Перша світова війна, а потім Друга – у чому їх витоки?

Витоки цивілізаційної катастрофи столітньої давності у збої на той час формаційної еволюції через несумісність базису і надбудови. Бо на початку ХХ століття виявилось, що економічний базис повсюдно вже цей, глобалізаційно-капіталістичний, а державно-політична надбудова ряду країн ще та, монархо-авторитарна – автократичний пережиток феодального середньовіччя з його генетичним інстинктом територіальної експансії у боротьбі за виживання в межах максимально розширеної і, водночас, автаркічної імперії. В час розгорнутої у глобальному просторі інтернаціоналізації всього і вся з повною силою виразився агонізуючий оскал феодального імперіалізму проти капіталістичної глобалізації. Ось тут то і спалахнуло... Пожежа Першої світової була запалена монархо-автократичною гідрою споріднених династій Гогенцолернів, Романових, Габсбургів, Віндзорів... які в потугах боротьби за власне виживання увергли світ у міжімперіалістичну сутичку за його територіальний переділ. Під натиском лавини світових інтеграційних процесів, що загрожували руйнуванням економічних підвалин авторитаризму, та розгортання дедалі масштабнішого революційного руху у світі європейські монархо-династії спрямувались до світової війни.

Фатальна неминучість грандіозної катастрофи була від самого початку запрограмована, про що застерігали деякі видатні на той час мислителі. «Всесвітню війну небаченого раніше масштабу, небаченої сили», – передрік Ф. Енгельс ще 1887 р., маючи на увазі імперські замах

Пруссії-Німеччини, і навіть заздалегідь передбачив її результат: «Спустошення Тридцятилітньої війни, – стиснуте до трьох-чотирьох років і поширене на увесь континент, голод, епідемії, загальне здичавіння як військ, так і народних мас, викликане злиднями, безнадійна плутанина в торгівлі, промисловості та кредиті; усе це закінчиться загальним банкрутством; крах старих держав та їх рутинної державної мудрості, – крах такий, що корони дюжинами валятимуться мостовими... Ось куди, панове королі та державні мужі, привела ваша мудрість стару Європу!» [4].

Як могло так статися, що феодально-монархічний архаїзм дожив до XX століття і привніс до нього цивілізаційну катастрофу?

Трагедія в тому, що вчасно не був повалений ще в XIX столітті європейський монархо-авторитаризм і, як результат, повсюдно не перемогла республіканська демократія. Свою роль тут зіграв «Священний Союз» імператорів на чолі з «жандармом Європи» царською Росією (наслідок наполеонівських війн), який нещадно гасив осередки революційних заворушень, зокрема, придушив європейську революцію 1848 р. Та й марксизм, що у ті часи ідейно спрямовував європейську соціал-демократію, об'єктом пролетарської ненависті визначив капіталізм, замість того, щоб пролетаріату в союзі з буржуазією спочатку повалити залишки феодального авторитаризму, повсюдно утвердивши царство республіканської свободи. Натомість Марксів «привид бродить по Європі – привид комунізму»... замість реальної демократії. «Комунізм» так і залишився примарою, а реальна потреба республіканської демократії лишилась не реалізована. – Сумний підсумок політекономічної недосконалості марксистської теорії: цілком закономірне явище циклічних «криз надвиробництва» [1] було на той час сприйнято класиками марксизму як симптом невідповідності капіталістичних виробничих відносин рівню продуктивних сил. Звідси висновок про необхідність «експропріювати експропріаторів», тобто знищити капіталізм. Пролетарські низи були дезорієнтовані, час втрачено. А тим часом, починаючи з 1880-х, нарастають колоніальні амбіції «Другого Рейху» – кайзерівської Німеччини, яка щойно возз'єдналася під проводом «залізного канцлера». За оцінкою Дж. Гобсона: «Справжня імперіалістична політика Німеччини починається з 1884 р.» [5]. Саме вона спровокувала імперіалістичну лихоманку, втягнувши в неї увесь світ, що і призвело, врешті-решт, до Першої світової.

Марксистські джерела схильні звальювати провину за імперіалістичну війну на капіталізм, мовляв, «боротьба за ринки збуту, сировинні ресурси тощо». Питання: а чи не занадто велика ціна витрат для капіталізму, який, вміючи рахувати гроші, щосили прагне мінімізації витрат? Навіть вождь більшовизму В.І. Ленін змушений був визнати: «В епоху найбільшого процвітання вільної конкуренції в Англії, в 1840–1860 роках, керівні буржуазні політики були проти колоніальної політики, вважали звільнення колоній, повне відокремлення їх від Англії неминучою і корисною справою» [6].

Буржуазні політики мали підстави так вважати, бо *капіталізм несумісний з імперіалізмом*. Капіталізм прагне глобалізації, не вдаючись до насильницьких методів територіальної експансії (радіше вдатись до підкупу місцевих племінних вождів задля, наприклад, доступу до сировинних ресурсів). Бо в умовах індустріального виробництва на перше місце виходить людський інтелект, що дає куди більш масований приріст живої праці, відповідно, матеріальних благ, аніж експлуатація анексованих територій з величезною масою злиденного та неосвіченого населення. Цінність кількісного показника робочої сили поступається місцем її якості: інтелектуальна компонента живої праці витісняє компоненту праці фізичної. А це набагато вища продуктивність праці. Відтак для капіталістичної держави втрачає сенс боротьба за чисельний приріст населення шляхом територіальних придбань. – Через свою нерентабельність. Куди ефективніше отримати приріст маси живої = уречевленої праці за рахунок підвищення інтелектуального потенціалу працездатних. Боротьба за територію, зрештою, змінюється боротьбою за людські мізки, за вищий інтелект-потенціал робочої сили як набагато масштабніший приріст маси живої праці, відповідно, приріст сукупного суспільного продукту.

Водночас загальна інтелектуалізація продуктивних сил диктує процес їх інтеграції... спочатку в національних кордонах, а потім, вирвавшись за межі цих кордонів, у регіональному і, далі, глобальному масштабі. Транснаціональні корпоративно-виробничі утворення розповзаються

по всьому світу і заповнюють його. Капіталізм інтернаціоналізується сам собою з розвитком інтеграційних процесів, без єдиного гарматного пострілу руйнуючи кордони, розмиваючи економічне підґрунтя автаркічних залишків периферійного авторитаризму, змітаючи його з історичної арени. – Гряде торжество демократичної глобалізації. Такий перебіг еволюції об'єктивно, здавалося, був неминучим. На жаль, соціальна еволюція зазнала насильницької деформації зі сторони агонізуючої монархо-автократії.

Формаційній еволюції не судилося реалізувати себе як до, так і за підсумками Першої світової. А мало б... Бо Лютнева революція 1917 р. в Росії та Листопадова революція 1918 р. в Німеччині повинні були назавжди покінути з авторитаризмом і стерти з лиця Землі його залишки, відкривши простір для глобальної демократизації, зокрема, омріяним в ті часи демократичним за своєю суттю Сполученим Штатам Європи [7]. Природний хід соціального прогресу мав перемогти. Проте свавільне втручання особистості В.І. Ульянова (Леніна) у перебіг подій – підступний удар в спину Лютневій революції – зірвав цей благотворний революційний процес, перенаправивши хід історичних подій у русло ще більш зловісного розвитку. «Корони на мостових Європи» були хутко підібрані лукавими авантюристами від розореного екс-дворянства [8], охопленого сатанинською ненавистю до капіталізму, що в свій час позбавив його станових привілеїв, і які не найшли собі місця в нових реаліях постфеодального життя. – Такий собі неофеодальний реванш на пролетарському підґрунті під личиною «диктатури пролетаріату». Монархічний авторитаризм поступився своїм «троном» ідейно-корпоративному (партійному) тоталітаризму: більшовицькому і, як відповідна захисна реакція на нього, фашистському. Європа щільно вкрилася антикомуністичними диктаторськими режимами, починаючи з Угорщини 1919 р. (диктатура Хорті); 7 серпня 1920 р. перший з'їзд НСДАП Гітлера у Німеччині; жовтень 1922 р. – фашистський путч Муссоліні в Італії; 30 січня 1933 р. триумфальний прихід Гітлера до влади. Світ поринув у стан тоталітарної багатополарності. І знову територіальна експансія – Світовий СРСР та Третій Рейх у протистоянні за переділ світу. В результаті – Друга світова війна, що стала логічним продовженням Першої світової.

Не перемогла демократична глобалізація і за підсумками Другої світової війни. На зміну довоєнному багатополарному світу прийшов світ біполарний з його «Холодною війною». Примусово впроваджена блоком соціалістичних країн протиприродна система виробничих відносин деградувала продуктивні сили і привела їх економіку до занепаду. Проіснувавши ще півстоліття, комуністичний проект згинув.

Здавалося б, з розпадом соціалістичного табору на чолі з СРСР кануть у минуле залишки авторитаризму і глобальна демократія, нарешті, тріумфує. Цивілізаційний розвиток, як і належить, спрямується у напрямі моноцілісного світу на демократичних засадах, настане фукуямівський «кінець історії» [9]. Але... Поки Захід умлівав від перемоги у «холодній війні», деградована компартійна аристократія, скориставшись моментом, вправно мутувала у мафіозно-кланову автократію на ґрунті знову ж таки, як і в середньовіччі, позаекономічно-узурпованої власності – феодальної, по суті, власності на природні ресурси та засоби виробництва. На економічному базисі злодійського фальш-капіталізму тут же проросла нуворишо-автократична надбудова – третє на цей раз покоління авторитаризму, головним ідейним мотивом якого є вберегти та примножити вкрадене, а використовуючи награваний ресурс, утриматися при владі.

Отже... Замість демократичної глобалізації та глобальної демократії, яка мала перемогти ще в XIX столітті, сучасна цивілізація пережила подвійну мутацію авторитаризму (тоталітаризму), отримавши три його покоління:

1. Досі ще не зжитий феодальний монархо-династичний авторитаризм на ґрунті позаекономічно-узурпованої власності на землю і надра;
2. Ідейно-корпоративний тоталітаризм на ґрунті узурпованої (експропрійованої) партноменклатурою власності на всі наявні ресурси;
3. Мафіозно-клановий авторитаризм на ґрунті позаекономічно-узурпованої (краденої) власності нуворишів на доходні галузі економіки.

Наразі ми живемо в умовах авторитарно-мультиполярного світу. Сучасний світ кишить авторитаризмом. Тут представлені всі покоління, увесь спектр авторитарних режимів: і монархічні автократії (Близького сходу, насамперед) поряд з партійними автократіями (Китаю, КНДР, Ірану, Куби...), і олігархо-мафіозні автократії (Росії та деяких її пострадянських сателітів). Об'єднуючим моментом для них є патологічна ненависть до глобалізації і страх перед нею, оскільки глобал-інтеграційні процеси вимивають економічне підґрунтя автократичних режимів, обмежуючи їх владу, несучи їм неминучу кончину. Звідси геополітичний ізоляціонізм авторитарних режимів – спрямованість до автаркії, з одного боку, а з іншого, – успадкований від феодальних пращурів середньовічний інстинкт територіальної експансії. І те, і друге – задля економічного і політичного виживання автократичного архаїзму у глобалізованому світі методами мілітарного шантажу і агресії. Відтак поділ світу на зони впливу – деглобалізація, утворення геополітичної і геоекономічної фрагментації[10], розбудова світової багатополарності. На наших очах відбувається передсмертний ренесанс імперіалізму. Російська агресія в Україну є лише початок неоавторитарного реваншу, такий собі агонізуючий, як і століття тому, оскал автократичного імперіалізму проти демократичної глобалізації.

Нинішня протидія глобалізаційним процесам на тлі зростаючої територіальної експансії сучасного авторитаризму занадто нагадує ситуацію передодня Першої світової війни. Історія повторюється на тій же формаційно-спотвореній передумові – несумісність базису і надбудови: наразі базис повсюдно модерно-капіталістичний, а надбудова подекуди все ще та – авторитарно-архаїчна. Знову, як і тоді, *імперіалізм проти глобалізації*. Збій формаційної еволюції суспільного розвитку триває. Переживши дві світові війни, цивілізація стоїть на порозі третьої. Що далі?..

Відповідь спонукає повернутися до формаційної концепції суспільного розвитку і звернути увагу на *інтеграційну характеристику продуктивних сил*. Що нам вона прогнозує? Подобається комусь чи не подобається, хочеться чи ні, процес економічної інтеграції об'єктивно зумовлений розвитком продуктивних сил незалежно від суспільної свідомості, настроїв і волі. Відтак є невідворотним. Об'єктивний процес формування моноцілісного світу на ґрунті глобальної економічної інтеграції є неблаганний, як неблаганний в його основі науково-технічний прогрес, інстинктивно продиктований боротьбою соціуму за кращі умови свого виживання у цьому світі [11]. І взагалі: жива природа, невід'ємною складовою якої є соціум, аж ніяк не може розвиватись на шкоду собі, на самознищення. Спрямованість до виживання будь-якої популяції, в т.ч. людської, як біологічного виду є неодмінний закон природи. Щодалі людство схильне все тісніше згуртовуватися в монолітну у глобальному просторі демократичну мегаспільноту як цивілізаційний стан самозбереження. Принаймні, такою є об'єктивна тенденція соціального прогресу на основі інтеграційних процесів в економіці. За мирних умов ніяким авторитарним антиглобалістам цей об'єктивний процес не здолати і за високими бар'єрами своїх автаркій не уберегтись. Лавина інтеграційних процесів неминуче змете авторитаризм з історичної арени. Це однозначно. Але не варто розслаблятись. Протидіючи на даний момент дезінтеграційні процеси зайшли занадто далеко. Наразі цивілізований світ, усвідомлюючи вектор еволюційного поступу сучасності та загрози, що стоять перед ним, має об'єднатися на єдиній економічній платформі, долучивши до неї Україну, перед лицем автократичного реваншу задля подолання сучасної цивілізаційної кризи.

Висновки. Отже, сучасні процеси деглобалізації не випадковість. Вони є аномальним наслідком збою формаційної еволюції глобального соціуму з огляду на несумісність сучасного капіталістичного базису і архаїчно-авторитарної надбудови, що спотворює природний хід історичного розвитку ось уже понад століття. Тож процеси геоекономічної фрагментації в основі своїй є патогенними, що відбуваються всупереч об'єктивним тенденціям суспільного розвитку, продиктованих інтеграційними процесами у напрямі формування моноцілісного світу – глобалізації. На заваді доцентрових тенденцій світового розвитку стоять авторитарні режими Росії та її сателітів як автократичні пережитки дикого середньовіччя, що, нажаль, дожили до наших часів, поставивши цивілізацію на межу апокаліпсису. Наразі надії покладаються на Україну, на її спроможність вистояти проти російської агресії при підтримці коаліції цивілізованих країн. На кону стоїть перемога демократичної глобалізації над авторитарним імперіалізмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. 1848. *Marxists*. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/index.htm> (дата звернення: 31.12.2025).
2. Engels F. The Origin of the Family, Private Property and the State. 1884. *Marxists*. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1884/origin-family/index.htm> (дата звернення: 31.12.2025).
3. Stenbridge S.R. Disraeli and the Millstones. *Cambridge*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.1086/385513> (дата звернення: 31.12.2025).
4. Engels F. Introduction to Borkheimkc. 1887. *Marxists*. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1887/12/15.htm> (дата звернення: 31.12.2025).
5. Hobson J. Imperialism. *George Allen & Unwin LTD*. Part 1, P. 19. 1902. URL: <http://digamo.free.fr/hobson2.pdf> (дата звернення: 31.12.2025).
6. Lenin V.I. Imperialism, the Highest Stage of Capitalism. 1916. *Marxists*. URL: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/ch06.htm> (дата звернення: 31.12.2025).
7. Hugo V. Speeches at the Peace Congress in Paris (1849). *Trove*. URL: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/12914658> (дата звернення: 31.12.2025).
8. Berdyaev N. The Origins and Meaning of Russian Communism. 1937. *Books.google*. URL: <https://books.google.lk/books?id=yDQ9swEACAAJ&printsec=copyright#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 31.12.2025).
9. Fukuyama F. The End of History? *Pages.ucsd*. 1990. URL: <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf> (дата звернення: 31.12.2025).
10. Aiyar S., Chen J., Ebeke C.H. Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism. 2023. *IMF*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2023/01/11/> (дата звернення: 31.12.2025).
11. Білорус О. Політекономічний прогноз глобального співрозвитку в ХХІ столітті: глобальний посткапіталізм чи світ-система інформаційно-мережевого глобалізму. *Економічна теорія*. № 2018/1. С. 15. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.01.005> (дата звернення: 31.12.2025).

REFERENCES

1. Marks, K., Enhel's, F. (1848). Manifest Komunistychnoyi partiyi. *Marxists*. Retrieved from: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/index.htm> [in Ukrainian].
2. Engels, F. (1884). The Origin of the Family, Private Property and the State. *Marxists*. Retrieved from: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1884/origin-family/index.htm>
3. Stenbridge, S.R. (2024). Disraeli and the Millstones. *Cambridge*. DOI: <https://doi.org/10.1086/385513>
4. Engels, F. (1887). Introduction to Borkheimkc. *Marxists*. Retrieved from: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1887/12/15.htm>
5. Hobson, J. (1902). Imperialism. *George Allen & Unwin LTD*. Part 1, P. 19. Retrieved from: <http://digamo.free.fr/hobson2.pdf>
6. Lenin, V.I. (1916). Imperialism, the Highest Stage of Capitalism. *Marxists*. Retrieved from: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/ch06.htm>
7. Hugo, V. (1849). Speeches at the Peace Congress in Paris. *Trove*. Retrieved from: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/12914658>
8. Berdyaev, N. (1937). The Origins and Meaning of Russian Communism. *Books.google*. Retrieved from: <https://books.google.lk/books?id=yDQ9swEACAAJ&printsec=copyright#v=onepage&q&f=false>
9. Fukuyama, F. (1990). The End of History? *Pages.ucsd*. Retrieved from: <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>
10. Aiyar, S., Chen, J., Ebeke, C.H. (2023). Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism. *IMF*. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2023/01/11/>
11. Bilorus, O. (2018). Politekonomichnyy prohnaz hlobal'noho spivrozvytku v XXI stolitti: hlobal'nyy postkapitalizm chy svit-systema informatsiyno-merezhevoho hlobalizmu [Political-economic forecast of global co-development in the 21st century: global post-capitalism or the world-system of information-network globalism]. *Ekonomichna teoriya*, S. 5. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.01.005> [In Ukrainian].

Ohnevyy Volodymyr Vasylovych
Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0009-0004-0895-4156

THE CONTEMPORARY CIVILIZATION CRISIS IN THE CONTEXT OF THE FAILURE OF FORMATIVE EVOLUTION

The relevance of the problem. *The modern centrifugal processes of deglobalization are increasingly alarming. Because the multipolar world has already caused world wars twice. Is a global apocalypse a fatal inevitability? – Doubtful. After all, integration processes in the economy objectively determine the main vector of social progress in the direction of forming a monolithic world, which a priori excludes the likelihood of military conflicts. Against this background, Russian aggression against Ukraine and the formation around this drama of two poles of world confrontation – the axis of autocratic evil on the one hand, and world democracy on the other – is perceived as a civilizational anomaly: a global conflict of authoritarian imperialism with democratic globalization, tyranny with freedom, the past with the future. At the heart of this conflict are not just random aggressive-expansive whims of autocrats, but a failure of formational evolution – the incompatibility of the base and the superstructure: the economic base in the global space is currently predominantly modern-capitalist, while the state-political superstructure in some places still remains authoritarian-archaic – a mutated remnant of the feudal Middle Ages. This is the root cause of the long series of global cataclysms deliberately provoked by autocrats, starting from the First World War – the desperate opposition of authoritarianism to world integration processes that erode the economic foundation of autocratic regimes, bringing them inevitable doom.*

The purpose of the article is to give and bring to the world community an understanding of the deep essence of civilizational development in the direction of forming a monolithic human mega-community in the global space, showing against this background the unnatural essence of modern authoritarianism with its attempts at self-salvation by methods of military counteraction to globalization processes. It is from this perspective that it is worth considering the attempts of the mafia-authoritarian Russian Federation to tear Ukraine out of world integration processes by military means, forcibly drawing it into its agonizing autocratic empire.

Research method: materialist approach to the analysis of social evolution, including the state of our present, is the method of historical materialism.

Novelty of the research. For the first time, the Marxist method of materialist understanding of historical processes was used in favor of capitalist liberalization and the triumph of democratic globalization.

Research result. The root cause of the modern civilizational crisis was identified – the failure of formational evolution: the incompatibility in the global space of the modern-capitalist basis with the remnants of the archaic superstructure in the person of the authoritarian regimes of Russia and its satellites as a mutated remnant of the feudal Middle Ages.

Key words: historical materialism, formational concept, social evolution, economic integration, democratic globalization.

Дата надходження статті: 18.11.2025

Дата прийняття статті: 12.12.2025

Опубліковано: 29.12.2025